

Asya Tipi Üretim Tarzı Tartışmalarının 1960'lı Yılların Türk Düşünce Dünyasına Etkileri

Fatih Damlıbağ¹

Özet

Toprak rantı tarihsel süreçte üretim araçlarının kontrolü için önemli bir araç olmuştur. Avrupa feodal sistem içinde toprak rantını yürütmüştür. 19. Yüzyılın ortalarına gelince, kapitalizm toprak rantında Avrupa'da baskın sistem haline gelmiştir. Diğer yandan Avrupa dışındaki toplumları anlamak da, bu dönemde önemli görülmeye başlanmıştır. Karl Marx Asya Tipi Üretim Tarzı kavramı ile bu anlama çabasını ortaya koymuştur. Bu kurama göre Doğu toplumları tarım için bayındırlık yatırımlarına muhtaçtır. Fakat bu yatırımlar şahısların gücünün çok üstünde olduğu için, devletler tarafından yürütülmesi gerekir. Bu durum da devletin toplum üzerindeki kontrol ve baskısını artırır. Sosyalist düşünürler bu teorinin dikkate alınarak, dünya üzerindeki iktisadi yapıların farklı şekillerde incelenmesi gerekliliğine vurgu yapmışlardır. Konuyla ilgili Fransa'daki sosyalist çevrelerdeki tartışmalar sonrası, Asya Tipi Üretim Tarzı 1965'te Türk düşünce dünyasına giriş yapmıştır. Bu makalede Hilav, Dıvıçioğlu, Tahir ve Küçükömer'in bu teoriyle Türk tarihini anlatma çabasından bahsedilmiştir. Tarih formasyonundan olmayan yazarlar, güncel problemleri açıklamada tarihi bir araç olarak kullanmak istemişlerdir. Bunun içinde feodalite, bağımlılık, sömürge, yarı sömürge ve az gelişmişlik gibi kavramlar üzerinde yoğun tartışmalar gerçekleştirmişlerdir. Bu tartışmalar Türkiye'deki Marksist gelenek ile paralellik içinde seyretmiştir. Bu durum da genel olarak tarih, özel olarak da iktisat tarihiyle ilgili meselelerin tanınip, yaygınlık kazanmasını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Asya Tipi Üretim Tarzı, Doğu Toplumları, Karl Marx, toprak rantı, Türk tarihi.

Jel Kodları: B 1, B 2, B 24.

The Effects of the Asian Mode of Production Debates on the Turkish World of Thought in the 1960's

Abstract

Land rent became an important instrument for controlling means of production. Europe executed land rent within feudal system. As for the mid-19th century, capitalism became the dominant land rent system in Europe. On the other hand, understanding societies outside Europe began to be seen as important in this period. Karl Marx put forward this effort to understand with the concept of Asian Mode of Production. According to this theory, Eastern societies need public works for agriculture. However, since these investments are beyond the power of individuals, they must be carried out by governments. This situation increases the state's control and pressure on society. Socialist thinkers have emphasized the need to examine economic structures in the world in different ways, taking this theory into consideration. After the discussions in France with related the subject, Asian Mode of Production entered the Turkish world of thought, in 1965. These writers, who were not from a historical background, wanted to use history as a tool to explain current problems. In this context, they held intense discussions on concepts such as feudalism, dependency, colonial, semi-colonial and underdevelopment. These discussions were in parallel with the Marxist tradition in Turkey. This had enabled issues related to history in general and economic history in particular to become known and widespread.

Keywords: Asian mode of production, eastern societies, Karl Marx, land rent, Turkish history.

Jel Codes: B1, B2, B24.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma etik kurul kararı gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Fatih Damlıbağ'ın bu makaleye katkısı %100'dür.

Çıkar Beyanı

Yazar ya da üçüncü taraflar açısından çalışmada çıkar ilişkisi/çatışması bulunmamaktadır.

¹ Prof. Dr. Gümüşhane Üniversitesi, İktisat Bölümü, Gümüşhane/Türkiye, fdamlibag@gumushane.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2356-4557

1. Giriş

Tarihsel süreçte toprak rantı, yeni kurulan imparatorlukların çözmesi gereken üç temel sorun üzerinden oluşmuştu. Bu sorunlar takipçilerini nasıl ödüllendirecekleri, yeni fethedilen alanları nasıl kontrol edecekleri ve bir orduyu nasıl donatıp sürdürecekleriydi. Çözümlerin dayandığı temel kısıtlama ise, toprağın neredeyse eldeki tek varlık ve zenginlik kaynağı olmasıydı. Adapte edilen çözümler ise genellikle aynı olmaktaydı. Fethedilen arazilerin elit bir grubun kontrolüne verilerek, buradan belirli bir sayıda askerin temin edilmesi şeklindeydi. Hazırlanan bu askerlerse, gerektiği an yönetimin emrine verilirdi. Şartlı toprak bağışlarının bütün çeşitleri aynı temel ihtiyacı karşılamak için verilse de, uygulamanın her yerde aynı olması gerekmemektedir. Zaman içinde oluşan farklılıklar, farklı coğrafyalar ve kültürel ortamlar, bu temel ihtiyacın karşılanma yöntemlerini çeşitlendirmiştir (Eshete, 2023, s. 118).

Bu uygulamanın feodal Avrupa'daki öncüsü Charles Martel olmuştur. Kendisi yeni savaşçılara askeri hizmetleri karşılığında, özellikle kiliselerin elinden zapt ettiği toprakları bağışlamıştır. Para ekonomisinin kaybolmaya yüz tuttuğu ve etkin bir vergileme sisteminin olmadığı bir ortamda, askeri ve idari hizmetlerin başka türlü finansmanı mümkün değildi. Bu sebeple devlete ait gelirler, düzenin sağlanması ve yargı hizmetlerinin sürdürülmesi karşılığında savaşçılara tahsis edildi. Bu uygulamanın yaygınlaşması sonucunda, Avrupa'da sağlam bir askeri aristokrasi doğdu. Bir arazinin bağışlanması ve kabul edilmesi, toprak verenle askeri hizmet sağlayıcısının karşılıklı hak ve görevlerini tespit eden bir sözleşme niteliğindedir. Feodal sözleşmenin temel unsuru bağışlanan toprak üzerindeki hakların, sağlanan askeri ve diğer hizmetler karşılığında değiştirilmesiydi. Kendisine arazi verilen kişi buna karşılık olarak ve ilgili arazinin büyüklüğüne göre, belirli sayıda tam donanımlı şövalyeye birlikte gerekli hizmetleri sunacağına söz vermektedir (Güran, 2011, ss. 35-36).

Bu noktada askeri hizmetler karşılığında dağıtılan toprağın işleyişi ve akabindeki toprak rantının oluşum süreci hakkında, bazı detayların verilmesi yerinde olacaktır. Feodal Avrupa'da toprağın kullanımı demesne denilen hassa çiftlik, köylü işletmeleri ve ortak kullanım alanları olmak üzere üç temel kısma ayrılmıştı. Senyör hakkını oluşturan demesne, yalnızca lordun kullanımına ayrılan araziden oluşmaktaydı. Demesnenin bölge toprağı içindeki nispi önemini kesin olarak belirlemek mümkün olmamakla birlikte, bu araziler genel olarak köylü işletmeleri arasında uzun ensiz parçalardan oluşuyordu. Köylü işletmelerine gelince, genişlikleri yöreden yöreye büyük farklılıklar göstermekteydi. Fakat köyün kendi içindeyse, büyüklükleri tutarlı bir şekilde yakın ölçülerde seyretmekteydi. Köylü işletmeleri toprağın verimliliğine göre değişen ölçülerde olmakla birlikte, bir aileye yetecek kadar topraktan oluşmaktaydı. Bu arazilerin hepsi, lordun yararına genellikle aynı olan resimler ve çalışma yükümlülüğü içermekteydi. Bu yerler zilyet sahiplerine çayırlar, bataklıklar, fundalık ya da ormanlar gibi ekili araziye çevreleyen yerler üzerinde; ortak kullanım hakkı vermektedir. Toprağın üçüncü tarz kullanımı olan bu araziler ortak mülkiyeti çağrıştırırsa da, gerçekte lordun mülkiyeti altında bulunmaktaydı (Pirenne, 2014, ss. 74-75).

Feodal Avrupa'da toprağı kullanan köylünün, senyörüne karşı pek çok yükümlülüğü bulunmaktaydı. Angarya lorda karşı olan yükümlülüklerin en önemlisiydi. Serf köylü lorda ait topraklarda genellikle haftanın üç günü çalışmak zorundaydı. Bu iş için gerekli olan saban, öküz ve tarım aletlerinden kendi payına düşenleri de getirmesi gerekirdi. Serfin angarya dışındaki diğer yükümlülükleri ise, kümes hayvanı ve yumurta verme ve kızı evlenince lorda ödeme yapmaktı (Güran, 2011, ss. 42-43). Serf köylü ürününün bir kısmını senyörüne aynı olarak ödemek zorundaydı. Ayrıca köylünün satışlarından ve ölümü halinde miras intikalinden de senyör vergi alırdı. Üstelik köylünün yükümlülükleri bunlarla sınırlı değildi. Senyör hizmetlerin miktarını keyfine göre tespit edebilmekteydi. Köylü ocaklar ve madenler gibi sanayi tesisleri veya yol yapımı gibi kamu hizmetlerinde de çalıştırılabiliyordu. Senyörler bu haklara yalnızca arazi sahibi oldukları için değil; ayrıca o mahallin amiri, hâkimi ve idarî makamı oldukları için de maliktiler (Von Phillipovich, 1931, ss. 41).

Avrupa toprak yönetimi üzerindeki feodal sistemin durağan yapısı, 12. Yüzyıldan itibaren değişmeye başladı. Köylüler boş araziye, bataklığı veya ormanı ekime elverişli hale getirmek için, yoğun çaba sarf etmekteydiler. Özgürlük ve mülk sahibi olma motivasyonu, Avrupa'da yeni bölgelerin kolonileştirilmesini sağlamaktaydı. Çetin ve uzun mücadeleler sonunda ziraata uygun hale getirdikleri araziler sayesinde, bir

toprak parçasının mülkiyetine ya da mülkiyetinin bir kısmına sahip olabiliyorlardı. Üstelik bu sahipliği, hayatları boyunca gördükleri sıkıcı emek angaryalarını yerine getirmek yükümlülüğünden bağışık olarak elde edebilirlerdi. 14. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde; köylüler artık serbest toprak ve kötü emek hizmetleri yerine, para rantına dayanan toprak bulabilmekteydiler (Huberman, 2010, ss. 55-57).

Fakat bu durum feodal yapının bütün Avrupa'da ve tek seferde değiştiği anlamına gelmiyordu. Toprak üzerindeki feodal düzenlemeler çok uzun yıllar boyunca varlığını sürdürdü. 1789'da Fransa serfliği resmen kaldırdı. Zaten bu tarihte ülkede çok az sayıda serf kalmıştı. Feodal sistemin lağvedilmesi, daha ziyade ekonomiye bakışın değişmesi noktasında önemliydi. Çünkü geleneksel ve kanuni haklarla kullanma önceliklerinden oluşan feodal sistem, toprağın bireylerce herhangi bir yatırım aracı gibi işlenmesine engel teşkil ediyordu. Birkaç yıl içinde kiliseye ait büyük miktarda toprak bireylere satıldı. Fransa'da doğrudan toprak sahibi olan insanların sayısı ve ortalama toprak büyüklüğünde artışlar yaşandı. Ülkede toprakların İngiliz modeline göre birleştirilmesi yavaş gerçekleşti. Bununla birlikte artık, önemli kısıtlamalar ortadan kalkmıştı (Roberts, 2010, s. 441). İngiltere toprağın üzerindeki bu değişimin daha net görüldüğü ve uygulandığı bir ülke olmuştu. Topraksız ya da küçük ölçekli toprak sahibi köylüyü çalıştıran kiracı çiftçiler tarafından ekilen topraklar, çoktan ticaret zihniyetine sahip görece az sayıdaki toprak lordunun elinde toplanmıştı. Eski feodal köy ekonomisinden kalma pek çok iz, Çitleme Yasası (1760-1830) ve özel anlaşmalarla temizlendi. 1760'tan itibaren yaklaşık altı milyon dönüm ortak tarla ve toprağı şahıslara dağıtan özel ve genel Çitleme Yasası sayesinde, yaklaşık beş bin adet özel mülk şeklinde büyük çiftlikler oluşturuldu (Hobsbawm, 2013, ss. 40, 167-168).

Danimarka'da ve Schleswig-Holstein'da², 18. Yüzyıl sonlarında İngiltere'ye benzeyen bir çitleme hareketi ortaya çıktı. Danimarka hükümeti bu hareketi desteklemekteydi. Benzeri bir gelişme, bu bölgenin hemen karşısındaki Güney İsveç'te de yaşandı. Almanya'da ise ülkenin batısındaki toprakların toplulaştırılması sıklıkla tercih edilen bir uygulama olmazken; Prusya başta olmak üzere ülkenin doğusunda, İngiltere benzeri toprak çevirme ve birleştirme çok yaygın bir şekilde tatbik edilmişti (Dobb, 2007, ss. 217-218). 1850 senesine gelince artık Rusya sınırının batısındaki Avrupa topraklarında, köylülerin toprağa bağımlı olması ve angarya ortadan kalkmıştı. Fakat bu durum çok daha sonraki tarihlerde bile; Prusya, Macaristan ve Polonya'daki büyük toprak sahiplerinin köylüler üzerindeki ataerkil otoritelerini sürdürmelerine engel olmamıştı. Geleneksel feodal düzenin hukuki değişimine en uzun direniş Rusya'da görüldü. Serfliğin lağvedilmesi 1861 yılını bulmuştu. Bu düzenleme Rus tarımını bir anda piyasa ekonomisi kurallarına tabi kılmasa da, Avrupa tarihinde bir çağın kapanmasına neden olmuştu. 1861'den sonra Avrupa'daki kırsal işgücü, her yerde ücret veya yiyecek karşılığı çalışmaya başladı (Roberts, 2010, s. 442).

Kapitalist dönemde feodal düzenlemelerin ortadan kaldırılması, köylünün lorduna karşı olan yükümlülüklerini ortadan kaldırmıştır. Fakat köylü kesiminin büyük çoğunluğu için bu durum, asırlardır işlediği toprakla bağlantısının kopması anlamına geliyordu. 19. Yüzyılın ortalarına doğru, kilise mülkleri yağmalandı, devlet topraklarına hileli yollarla el konuldu ve köylülerin ortaklaşa kullandığı topraklar çalınmıştı. Hem feodal mülkiyet ve hem de klan arazileri, insafsız bir şekilde özel mülkiyete dönüştürüldü. Bu uygulamalar ilk sermaye birikimini sağladı ve kapitalist tarım için araziye zapt etti. Artık toprak sermayenin bir parçası haline gelmişti (Marx, 2013, s. 704).

Bütün bu gelişmeler feodal sistemdeki toprak rantı ile kapitalist sistemdeki toprak rantının işleyişi arasında beş önemli farklılık doğurmuştur. Bunların ilkinine göre, feodal sistemde rantın kaynağı köylülerin artık emeği ya da artık ürünüydü. Buna karşılık kapitalist toprak rantı ise, tarım işçilerince meydana getirilen artık değerden kaynaklanmaktadır. İkinci farklılıkta rantın elde ediliş yöntemiyle alakalıdır. Feodal beyler ranta ekonomi dışı zorlamalar yoluyla el koyarlardı. Buna karşılık kapitalist toprak rantı, meta ve para ilişkisinden faydalanılarak sözleşme temeli üzerinde gerçekleştirilir. Kiracı kapitalist büyük toprak sahibiyle bir kira sözleşmesi imzalar. Bu sözleşmede rantın nasıl ödeneceği tespit edilir. Burada doğrudan kişisel bağımlılığın iktisadi yönden geçerli biçimleri yoktur. Üçüncü önemli farklılıkta, iki rant tipinin

² Schleswig-Holstein bölgesi Danimarka'ya aitken; bu sınır arazisi bölgedeki kendi soydaşlarının varlığı gerekçesiyle, 1864 yılında Prusya tarafından işgal edilmiştir (Çelik ve Kaya, 2021, ss. 87, 99).

dayandığı ekonomi modelidir. Feodal rant, öz olarak doğal ekonomi ile bağlantılıdır. Bu tip rantta hizmet yükümlülükleri ve aynî ödemeler sıklıkla görülen uygulamalardır. Kapitalist toprak rantıysa özel meta üretimini şart koşar ve ona dayanır. Tarihsel bir gelişim tarzı olarak parasal rantın işleyişi, sürecin devamında doğal ekonominin çözülüşüne evirilmektedir. İşleyişteki dördüncü farklılıkta, iki rantın yüksekliği arasında bulunan dikkate değer farklılıklardır. Feodal rant tüm artık ürünü kapsar ve kimi zaman bağımlı köylülerin gerekli ürününün bir kısmına kadar da uzanır. Kapitalist toprak rantı ise artık değer bir kısmını, yani ortalama kârın üzerinde kalan kısmı kapsar (Hoell, 1975, s. 23). Sonucu ayırırsa, rantın arttırılması noktasındaki işleyiş farkıdır. Feodal bey rantını arttırabilmek için serf üretici üstündeki baskısını arttırır. Kendisi elde ettiği geliri lüks tüketime harcar. Kapitalist toprak sahibiyse, toprağını kârlılık kıstasına göre kiralar ya da kendisi işler. Bu amaçla da toprakların verimli kullanılmasını esas alır (Köymen, 2012, s. 94).

Karl Marx'ın bayraktarlığını yaptığı Asya tipi üretim tarzı³, Batı Avrupa toplumlarından büyük farklılıklar gösteren Eski Mısır, Hindistan ve Çin benzeri toplumların; iktisadi yapılarını ve toprak rantlarını incelemek amacıyla ortaya atılmış bir kavramdır. Bu noktada ATÜT kavramının ortaya atıldığı 19. Yüzyılın ortalarındaki kapitalist Avrupa'dan önemli farklılıklar içeren bu toplumlar hakkında, bazı detaylar vermek yerinde olacaktır. Eski Mısır'da Nil'in baskınlarını kontrol altına almayı ve onunla tarlalarını sulamayı bilen bir toplum yaşamaktaydı. Yalnız bu yıllık su baskınlarının tarlaları verimli hale getirmesinden faydalanabilmek için; kanallar, bentler ve göletlerin inşa edilmesi gerekmektedir. Bu tarz yatırımların gerektiği bir ortamda, toprakta özel mülkiyet gelişmemişti. Firavun Mısır'daki tüm toprakların sahibi olup, toprakları kullananlar kiracı durumundaydı. Tüm ekili topraklardan vergi ve kiralar, onun adına düzenli bir şekilde toplanmaktaydı. Ekonomik hayat sıkı bir kontrol altındaydı (Güran, 2011, ss. 16, 18-19). Hindistan'a gelince, ülke zirai köy topluluklarının oluşturduğu küçük prenslikler tarafından bölünmüş bir yapıdaydı. Var olan imparatorluksa, çok merkezi bir idareyi ifade etmiyordu. Daha çok zayıf bir federasyon izlenimini vermekteydi. Hindistan'da bireysel olarak toprak mülkiyeti anlayışı söz konusu değildi. Çiftçiler köy ölçeğinde üretim yapmakta ve vergi toplanan üründen aynî olarak tahsil edilmekteydi. Bu sistemde ticaretle uğraşılacak bazı büyük şehirler dışında, dışa kapalı bir hayat yaygındı (Bali, 2006, s. 12). Çin tarımı ise ekilen arazilerde artış kaydetmesine rağmen, sürekli artan nüfusunu beslemek için gerekli miktarlara ulaşmakta zorlanıyordu. 18. Yüzyıla gelindiğinde ziraat yapılmakta olan arazi parçalarının nüfusa oranı, son derece azalmış bulunuyordu. Aynı düzeyde üretim için, ekim yapılan çiftlik sayısını yüzde elli oranında arttırmak gerekiyordu. Kuzey Çin'de yapılan tarımsal üretim büyük ölçüde, suyun kontrol edilmesine bağlı bulunmaktaydı. Bu artışa yönelik olarak yapılan çabalarsa, üretici kesimin ve imparatorluğun bütün enerjisini tüketmekteydi. Çin'in çağlardan beridir izlediği politikalar, tarımsal üretimin pazara yönelmesini ve kâr temelli olmasını engellemekteydi. Çin bu dönemde büyük bir köyler topluluğu görünümüne dönüştü. Birkaç büyük şehrin dışında yaygın bir şehirleşme görülmemekteydi (Küçükcalay, 2014, ss. 532-533).

Bu çalışmanın temelini, Doğu toplumlarının iktisadi işleyişini anlamak amaçlı ortaya atılan ve ağırlıklı olarak sol çevrelerde yürütülmüş ATÜT kavramı oluşturmuştur. Çalışma iki temel bölüm olarak, ATÜT kavramını ele almıştır. İlk bölümde ATÜT kavramı, Avrupa sosyalist çevrelerindeki etkileşimi çerçevesinde incelenmiştir. ATÜT kavramının tarihçesi, temel prensipleri ve sistemin içindeki hâkimiyet ilişkileri öncelikli olarak ele alınan konular olmuştur. Ayrıca çalışmanın devamında, Karl Marks'ın toprak mülkiyeti çeşitlenmesinden bahsedilmiştir. Bunun gerekçesi ise ATÜT kavramının toprak rantıyla bağlantılı olmasıdır. Dünya genelindeki baskınlığı artan kapitalizm karşısında, ATÜT toplumlarının çözülmeye başlaması ve bu süreçte yaşanan etkileşim ile ilk bölüm sona ermiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise, ATÜT kavramının Türkiye'deki tartışmalarından bahsedilmiştir. ATÜT tartışmaları 1960'ların Fransız fikri çevrelerinde, genel sosyalist çevrelerdeki uzun bir aradan sonra tekrardan yoğunluk kazanmıştır. Bu tartışmalar sol eğilimli Türk düşünürleri arasında da, kendisine bazı taraftarlar bulmuştur. Bu noktada belirlenen dört düşünür temelinde konu incelenmiş olup; Hilav, Divitçioğlu, Tahir ve Küçükömer isimlerinin tercih nedeni konuyla alakalı öncü yazılar kaleme almış olmalarıdır⁴. Tarihten çok iktisat,

³ Asya tipi üretim tarzı bundan sonra ATÜT olarak gösterilecektir.

⁴ *Kabileden Feodalizme* başlıklı kitabında, Asya üretim tarzı çerçevesinde Osmanlı toplum yapısı tartışmalarına giren Halil Berktaş; Kemal Tahir'i literatüre katkısı olsa da edebiyatçı olarak görmüştür. Daha akademik düzeyde gördüğü diğer üç ismi ise, ATÜT'çülüğün ilk dalgasını

sosyoloji ve siyaset bilimi gibi konular üzerinde yoğunlaşmış olan bu düşünürler, tarihi bir araç olarak kullanarak ve Marksist bir yaklaşımla Türk toplumunu anlamaya çalışmışlardır. Çoğunlukla 1960'ların ikinci yarısında yoğunlaşan bu anlama gayretinde; toprak kullanımı, toprak rantı, üretim araçlarının kontrolü ve toplumsal ilişkilerdeki hâkimiyet gibi kavramlar üzerinden fikirler yürütülmüştür. Bu Türk düşünürlerinin fikri çabaları ve Türk tarihini anlama gayretleri ise, bu çalışmanın temel araştırma sorusunu oluşturmuştur.

2. ATÜT Kavramının Tarihçesi

ATÜT kavramının en önemli savunucusu olan Karl Marx, bu kavramı ilk olarak 1853 yılında The New York Tribune gazetesinde yayınladığı makalelerinde kullanmıştır. Marx bu kavrama olan ilgisini Asya sistemi toprak mülkiyeti, Asya tipi üretim tarzı ve Asyalı üretim ibareleriyle ifade etmiştir. Marx'ın bu konudaki fikir babalarıysa, klasik iktisadın önemli isimlerinden olan Richard Jones ve John Stuart Mill'dir. Daha önceki isimlerden Adam Smith ve James Mill'in de ATÜT kavramına bazı katkıları olmuştur. Adam Smith Çin ve bazı diğer Asya devletlerindeki sulama projelerindeki benzerlikleri ve Çin, Eski Mısır ve Hindistan'daki yöneticilerin her şeyi sahiplenici tavırlarından bahsetmiştir. James Mill "Asya tipi hükümet modelini" genele uygulanabilen kurumsal bir model olarak kabul etmiş ve bu tip hükümetleri Avrupa feodalizmine benzetmeye çalışan zorlamaları reddetmiştir. Richard Jones 1831'de Asya tipi toplumların genel bir şemasını çizmiştir. 1848'de John Stuart Mill ise bu çizilen toplum modelini karşılaştırmalı bir çerçevenin içine yerleştirmiştir (Wittfogel, 1981, ss. 372-373).

Marx'ın açıklamalarına göre, Asya tipi üretim biçimi çorak ve yağışların yetersiz olduğu bölgelerde gerçekleşmekteydi. Bu tarz bölgelerde nüfus dar ama iyi sulanan topraklar üzerinde toplanmaktaydı. Bu durumda bir işgücü yetersizliğinden söz etmek mümkün değildir. Fakat toprağın sulanması amacıyla açılan kanallar çok pahalıya mal olmaktadır. Bu da toprağın çok sıkı ve detaylı bir şekilde, kayıt altına alınması gerekliliğini doğurmuştur. Bu detaycılığa örnek olarak, Çin'de kullanılan yüzey ölçüsü birimi mu'nun hektarın on altıda birini göstermesi verilebilir. Ayrıca ülkede toprakların zilyetlerini gösteren bir kadastro, çok eski zamanlardan beri yapılmaktaydı (Varga, 1965, s. 23).

Marx ATÜT terimiyle Hindistan, Çin ve diğer Asyalı toplumları kastederken, Çarlık Rusya'sını yarı Asyalı olarak nitelendirmiştir. Marksist sistemin kurucularından olan Lenin, bu kavramı 1914'e kadar kullanmaya devam etmiştir. Fakat 1905 ihtilaliyle beraber, Rusya'nın bu sistemin getirmiş olduğu durgunluktan kurtulduğunu iddia etmiştir. En sonunda, 1917'den itibaren Batı Avrupa'ya ait kölelik-feodalizm-kapitalizm evrim şemasını kabul ederek, ATÜT sistemini tamamen ihmal etmiştir. Lenin'i takip eden Stalin'de bu tip evrim şemasını kabul etmiş ve Çin'in tarımsal yapısını feodal olarak kabul etmiştir. ATÜT kavramını kullanmamıştır. Netice de 1931 yılından itibaren, Sovyet ideolojisinin fikir babaları bu kavramı tamamen reddetmişlerdir⁵. Marx'ın batı toplumları için çizdiği özel mülkiyete dayanan evrim şemasını Doğu toplumlarına da uygulamışlardır. Kavramın tekrar fikir dünyasına girmesiye, İngiliz düşünür R. Palme Dutt tarafından 1940 yılında gerçekleştirilmiştir (Kazgan, 2011, s. 355). Dutt 1940 yılında kaleme aldığı "India Today" başlıklı kitabında, Hindistan'ın güncel sorunlarını sosyalist bir bakış açısıyla ele almıştır. Kitabında Hindistan'ın fakirliğinin nedenlerini ele aldığı bölümünde, Marx'ın çalışmalarının detaylı bir şekilde incelenmesi gerektiğini öne sürmüştür. Marx çalışmalarında Hindistan ve Çin başta olmak üzere, Asya ekonomilerinin kendine has sorunlarını ele almaktadır. Bu inceleme sayesinde Avrupa kapitalizminin etkileri, bunların gelecek dünyasının gelişimi hakkındaki tesirleri ve Hindistan ve Çin halklarının kurtuluşu için çıkarılacak sonuçlar elde edilebilir. Dönemin sosyalist çevrelerinin Marx'ın Asyalı düşüncelerini reddettiği bir dönemde, Dutt Marx'ın Asya tipi ekonominin karakteristik yapısını analiz ettiğinden bahsetmektedir. Buna delil olarak, Kapital'de Hindistan'a 50 kere referansta

oluşturan yedi ismi sayarken ilk üç sırada belirtmiştir (Berktaş, 1989, s. 291).

⁵ 1930-31 yıllarında Tiflis ve Leningrad'da yapılan tartışmalar neticesinde, ATÜT kavramının bağımsız bir üretim biçimi olarak değerlendirilemeyeceği konusunda karara varılmıştı. Tartışmalar sonucunda, ATÜT'ün doğuya has bir derebeylik olduğu sonucu ortaya çıkmıştı. Bu sonuçta özellikle Stalin'in tavrı etkili olmuştur. Kendisi İkel Topluluk, Kölecilik, Derebeylik, Kapitalizm ve Sosyalizm şeklindeki gelişme şemasının; her yerde ve her zaman geçerli evrensel formlar olarak değerlendirilmesine yol açmıştı. Bu dönemde gözden düşen ATÜT, Marksizm'e aykırı bir kategori olarak görülmüştü (Hilâv, 11 Şubat 1966, s. 14).

bulunmasını örnek göstermiştir. Ayrıca Marx ve Engels arasındaki yazışmalarda da, dikkate değer ölçülerdeki büyük sayılarda konuya referanslar verilmiştir (Dutt, 1940, ss. 91, 93-94).

ATÜT'ün sosyalist çevrelere geri dönüşü ise 1950'leri bulmuştur. Bu tarihlerden itibaren Sovyet ideologları, ATÜT'ü sosyalizme en önemli teorik katkı olarak kabul etmeye başlamışlardır. Sosyalizmin en önemli iki fikir babasının bu kuramı, yaklaşık 35 yıllık bir aradan sonra tekrar güncellik kazanmıştır (Kazgan, 2011, s. 355). 1960'ların başında, otuz yıldır devam eden Doğu'nun tarihini köleci toplumdan feodalizme geçiş şeklinde açıklamak fikri artık reddedilmiştir. Artık bazı uzmanların ve fikir adamlarının, feodalizmi her yerde görme düşüncesi kabul edilmemektedir. 1962 baharında Paris'te Asya Tipi Üretim üzerine büyük tartışmalar yaşanmaktaydı. Artık Karl Marx'ın 1853'ten beri "Asyalı" görüşlerinin olduğu ve Doğu'nun Asya Tipi Üretim terminolojisiyle açıklanması gerektiği savunulmaktadır (Wittfogel, 1969, s. 357).

Bu kuramın sosyalizmin doğuşu ve gelişimi sırasındaki uzun süren ihmal edilişiyle ilgili şunlar söylenebilir. Bu ihmalin sebebi ideolojiktir. Çünkü ATÜT kolektif sömürüye dayalı bir iktisadi düzendir. Bu durum ise Sovyet Rusya ve Çin gibi bu tarz iktisadi yapılardan evrilmiş olan sosyalist toplumlarda, despot bir sınıfın iktidarı ele geçirebileceğini göstermektedir. Ayrıca bu tarz despot bir bürokratik iktidar, sosyalist kolektif mülkiyet biçimleri üzerinde de kurulabilir (Kazgan, 2011, s. 355). Bu konuyla ilgili eleştiriler, Marx'ın çağdaşları tarafından da yöneltilmiştir. Bakunin 1873'te yazdığı Devletçilik ve Anarşizm adlı kitabında, Marx'ın fikirlerine önemli eleştiriler getirmiştir. Bakunin eninde sonunda devlet sosyalizminin, ayrıcalıklı bir sınıfın işçiler de dâhil olmak üzere bütün halk üzerindeki despot bir yönetimine dönüşeceğini savunmuştur (Wittfogel, 1981, ss. 387-388). Sosyalist düzendeki bütün üretim araçlarının devlet mülkiyetinde olmasıyla, ATÜT devletinin bütün zirai toprakların mülkiyetini elinde bulundurmasının arasındaki benzerlik ilgi çekicidir. Çünkü devirler farklı olsa da, iki taraf da üretim araçlarının kontrolünü kendi elinde tutmak istemektedir.

2.1. ATÜT'ün meydana gelişinin ve işleyişinin temel prensipleri

Marx'a göre ATÜT'ün ortaya çıkması temel olarak iki şartın gerçekleşmesine bağlıdır. Bunlardan ilki söz konusu olan toplumlarda iş bölümünün gelişmiş olmasıdır. Bu gelişmiş iş bölümü köy ekonomisi içinde köylü ve küçük sanatkâr ayırımı doğuracaktır. Yani ekonomi kendi kendine yeter bir konumdadır. Uzmanlaşmanın gelişmesi ile üretilen artık değer fazlaşacak, bu da ekonomiyi gerekli ürün üretiminden artık ürün üretimine geçirecektir. Bu süreç artık değerın daha fazla artırılmasına da neden olur. ATÜT'ün gerçekleşmesi için ikinci şartsa devlettir. Göçebe toplumlarda savaşları yönetmek, yağmaları örgütlemek; yerleşik toplumlarda ise tapınak, yol, köprü ve özellikle sulama tesisleri gibi kamu yatırımlarını yapmak için devlet otoritesine ihtiyaç vardır (Divitçioğlu, 1966, s. 11).

ATÜT muntazaman bir üretim artışı meydana getirebilen ve büyük ölçüde kendi kendine yeterli küçük köy topluluklarının üretimine dayanan bir sistemdir. Sistem kendi kendine yeterlidir; çünkü sistemin ana unsuru olan köy topluluklarının içinde kurulan iş bölümüne, tarımın yanı sıra küçük el sanatları da dâhil olmuştur (Godelier, 1966, ss. 16-17). Köy topluluklarının kendi içinde bir iş bölümü olmasına rağmen, köyler arasında bir iş bölümü yoktur. Bu da pazar için üretimi büyük ölçüde kısıtlar. ATÜT'ün kendine yeterli köy topluluklarındaki ürünün bir bölümü, meta haline gelmeksizin topluluk içinde tüketilir. Bir kısmı genellikle aynı vergi olarak devlete ödenir. Geri kalan sınırlı kısmı da piyasada satılarak paraya çevrilip, saklanır. Bu da ticaret ekonomisinin gelişmemesine sebep olur. Yapılan üretim mübadele değeri için değil kullanım değeri içindir (Kazgan, 2011, ss. 355-356). Üretilen artığın büyük çoğunluğu, merkezi otoriteyi temsil eden bürokratlar tarafından vergi olarak toplanır. Toprağın kullanım ve mülkiyet hakları aynı elde toplanmamıştır. Toprağı kullananlar hukuki sahibi olmadıklarından, devlet dışında servet birikimi şekilsel ve ideolojik olarak önlenir. Devlet ATÜT'de sistemin hâkim ögesidir. Hüküm sürdüğü toprakların en uç noktasına kadar kurduğu bürokrasi ağıyla ulaşıp vergi toplar. Vergi gelirini, dolayısıyla artığın üretimini denetleyerek kırsal ekonomi üzerinde kontrol sağlar. Elde ettiği bu artığı kullanarak şehirlerde üretilen malların baş müşterisi olur. Böylelikle şehirlerdeki sanayi faaliyetlerini de denetimi altında tutar (Keyder, 1983, ss. 11, 13).

ATÜT fikrinin en önemli savunucuları olan Marx ve Engels'in 1853'teki mektuplaşmalarında; ATÜT'ün geçerli olduğu toplumlarda özel mülkiyetin gelişmemesinin sebepleri konusunda, önemli ayrıntılar sunulmaktadır. ATÜT'ün geçerli olduğu ülkelerdeki iklim ve toprak şartları, yegâne üretim aracı olan topraktan ürün alınabilmesini geniş sulama tesislerinin kurulmasına bağlar. Bu sebepten toprağın mülkiyeti özel ellerde olamaz. Toprak ya köyün ortaklaşa sahipliğindedir ya da devletin mülküdür (Divitçioğlu, 1967, ss. 6-7). Bu mektuplaşmalarda Engels, Doğu devletlerinin sadece üç ana bölümden oluştuğunu savunmuştur. Bunların ilki maliye yani iç talan, ikincisi savaş yani iç ve dış talan ve üçüncü kısım ise üretimin sürdürülebilmesi kaygısından doğan genel bayındırlık işleridir (Hilâv, 1965, s. 2).

ATÜT'ün hâkim yapısı kullanma değeri için üretimdir. Buna rağmen üreticilerin fazla kullanma değerlerini paraya çevirmesi ve devleti temsil eden sınıfın lüks tüketim harcamaları, toplumda ticaret değeri için de meta üretimini canlandırmıştır. Bunun sonucunda kendini destekler köy topluluklarının hâkim olduğu ATÜT ekonomisinde, ticaret ve tefecilik gibi farklı iktisadi faaliyetler de ortaya çıkmıştır. Fakat ekonomide ticaretin gelişmesi hiçbir zaman hâkim üretim şeklini değiştirmemiştir. Çünkü ticaret ancak farklılaşmış olanı bir araya getirir. Uzun vadeli bir talebi karşılayabilecek ve çevresinden farklı bir ürünü ortaya koyabilen bir yer ancak ticaretin konusu olabilir. Yoksa ticaret tek başına ne ekonomide meta üretiminin yayılmasına, ne de kendini destekler köy ekonomilerinin çözülmesine sebep olur. ATÜT'de ticaretin gelişimi sanayinin de meydana çıkmasına yol açar. Bu sanayiden kasıt küçük sanatlar ya da el sanayiidir. Ticaret talebe göre ayarlanmış sanayi dallarındaki üretim faaliyetlerini teşvik eder. Üretim sürecinin ticareti yönetmesi söz konusu değildir (Divitçioğlu, 1967, s. 16).

ATÜT'deki artık ürünün devleti temsil eden hâkim sınıfın eline geçişi ticareti, ticarete sanayinin yükseldiği şehirleri geliştirir. Fakat nüfusun büyük çoğunluğunu kendi kendine yeterli köy topluluklarının oluşturması, talebi zayıflatır. Bu da ticaretin sanayiye kamçılıyıp geliştirmesini engeller. Bütün bu sebepler ATÜT'ü ikili bir ekonomi şekline sokar. Bir yandan kendi kendine yeterli köy topluluklarının hâkim olduğu kırsal kesim, diğer yandan devleti temsil edenlerin talepleriyle beslenen ticaret ve kalıplaşmış bir şehir kesimi oluşur (Divitçioğlu, 1967, s. 17).

2.2. ATÜT'de Hakimiyet İlişkileri

ATÜT'ün asıl önemi, devletin veya bir sınıfın sömürsünün nasıl doğduğunu göstermesidir. Çünkü bu sistemde devlet ve sömürme özel bir biçim almaktadır. Sistemin ana unsuru olan ve hepsi birbirine benzeyen köy topluluklarının çıkarları, ortak değilse de özdeştir. Çünkü iklim ve toprak şartlarıyla çöller gibi çok geniş alanlarda yapılan yerleşmeler, bu ülkelerde sulama sistemlerinin kurulmasını ve ulaşım için yollar yapılmasını gerektirir. Bunlara köprüler ve tapınakların yapımı, ordunun beslenmesi gibi diğer ihtiyaçlar da katılabilir. Böylece kaynağını halkın ekonomik, politik ve toplumsal ihtiyaçlarını karşılamaktan alan bir "işlevler iktidarı" ortaya çıkar. Bu işlevlerin yerine getirilme gerekliliği, bir hâkim sınıfın teşekkülüne sebep olur. Çünkü yapılması gereken kamu yatırımları, şahısların veya küçük toplulukların gücünün çok üstündedir (Kazgan, 2011, s. 356). Kamu hizmetlerini yapan bu sınıfın egemenliği, kendisine yönlendirilmiş olan sosyal fonksiyonların yerine getirilmesine bağlıdır. Yerine getirilen bu sosyal fonksiyonlar, siyasi hâkimiyetin temelini oluşturmaktadır. Tabii ki siyasi hâkimiyeti elinde tutanlar, aynı zamanda sistemdeki artığa da el koyanlardır. Sosyal fonksiyonları yerine getiren ve iktisadi artığa el koyanların aynı grup olması, sistemdeki sömürünün boyutlarının tespitini güçleştirir. Sömürme üretim fazlalığına karşılıksız olarak el konduğunda gerçekleşir. ATÜT'de ise topluma hizmet edenlerin hangi noktadan itibaren, toplumu sömürmeye başladıklarını tayin etmek son derece güçtür. Sonuç olarak, ATÜT toplumlarında sömürme bir ferдин diğer bir veya birçok ferдин üzerindeki hâkimiyeti değil de, sosyal fonksiyonları yerine getiren bir ferдин bir topluluk üzerindeki hâkimiyeti şeklinde ortaya çıkar (Godelier, 1966, ss. 18-19).

ATÜT'deki hâkimiyet ilişkilerinden bahsederken sistemin ana unsuru olan köylülerin durumu içinde şunlar söylenebilir. ATÜT'de toprağı tasarruf eden birey, kölelik üretim tarzının kölesinden farklı olduğu gibi, feodal üretim tarzının serfinden de farklıdır. Köle ve serf, dereceli olarak, üretimin nesnel şartlarına tasarruf

edemezler. Üçüncü kişiler için köle ve serf, hem emeğin aracı ve hem de amacıdır. Yani üretim aracının kendisidir. ATÜT’de ise birey üretim aracı değildir, emek hürdür. Bununla birlikte şu husus da dikkate alınmalıdır. Birey hiçbir zaman mülk sahibi olmayıp tasarruf eden olduğundan, topluluğun birliğini temsil edenin kölesidir. Sonuç olarak ATÜT’de köle ve serften farklı olan birey, hür olmakla beraber bir çeşit genelleşmiş köledir. Birey, devlet ve toprak arasındaki ilişkilerde toprağın tasarruf hakkına sahip olduğu için özgürse de, toprağın mülkiyetine sahip olamadığı için genelleşmiş köledir (Divitçioğlu, 1967, ss. 24-25).

2.3. Toprak Mülkiyeti Çeşitleri

Sanayi öncesi toplumlarda, insanlar arasındaki hâkim üretim ilişkilerinin en büyük belirleyici ögesi toprak mülkiyetidir. Marx bu ilişkilerin yedi farklı biçimini tasvir etmektedir. Bu biçimler, emekçiyle üretimin objektif şartları arasındaki ayrımın köklü bir karakter kazandığı kapitalist üretim tarzına gelinceye kadar, artarda sıralanmaktadır. Marx Avrupa toprak mülkiyeti evrimini şu şekilde kısımlara ayırmaktadır. İlkel topluluk, Asya tipi üretim tarzı, antik üretim tarzı, köleci üretim tarzı, germanik üretim tarzı, feodal üretim tarzı ve kapitalist üretim tarzı. ATÜT toprak mülkiyeti mefhumu üzerine bina olan bir kavram olduğu için, tarihsel süreçteki diğer toprak mülkiyeti çeşitleri üzerinde de bazı bilgiler vermek faydalı olacaktır. Onun için burada, Avrupa iktisadi evriminin son halkası olan kapitalist üretim tarzı ile konumuz olan ATÜT haricindeki beş tarz anlatılacaktır (Godelier, 1966, ss. 14-15).

İlkel Topluluk: Bu tarz topluluklar kan, dil ve gelenek bağları üzerine kurulmuşlardır. Toprağın mülkiyeti bütün topluluğa ait olup, bu topluluğa ait olan her birey toprak üzerinde tasarruf hakkına sahiptir (Godelier, 1966, s. 15).

Antik Üretim Tarzı: Marx bu tarzın en önemli örneği olarak Roma tarihini göstermektedir. Şehir site ve kır sakinlerinin ikametgâhıdır. Toprağın fert tarafından sahiplenilmesinin ön şartı topluluğa aidiyettir. Ama toprak iki kısma ayrılmıştır. Bu kısımlardan biri topluluğundur. Öteki kısım ise, her Romalı vatandaşa özel mülkiyet olarak verilebilen parçalardan meydana gelmektedir. Fert ve kamu mülkiyeti hem birbirini içine alır, hem de birbirini sınırlandırır. Fert burada hem kamu topraklarının ortak tasarruf sahibi olup, hem de kendi özel arazisinin mülkiyetini elinde tutar. Bu tarzın devamı, küçük mülkiyet sahipleri arasındaki eşitliğin devamına bağlıdır (Godelier, 1966, ss. 25-26).

Köleci Üretim Tarzı: Antik üretim tarzındaki gelişme ve çözümler bu tarzı doğurur. Antik üretim tarzı pazar üretiminin gelişmesi ve fetihler gibi sebepler yüzünden dönüşüme uğrar. Bu süreçte birçok hür insan, özellikle borçlanma sebebiyle hürriyetlerini kaybedip köle durumuna düşerler (Godelier, 1966, ss. 26-27).

Germanik Üretim Tarzı: Hayvancılığın hâkim olduğu ve tarımın göreceli olarak daha önemsiz olduğu iktisadi bir düzendir. Antik üretim tarzı gibi burada da kamu ve özel mülkiyet bir aradadır. Yalnız burada antik düzenden farklı olarak, kamu mülkiyeti özel mülkiyetin tamamlayıcısıdır. Bu üretim tarzı devlet otoritesinin gittikçe gücünü kaybetmesi dolayısıyla feodalleşmeye başlamıştır (Godelier, 1966, ss. 27-28).

Feodal Üretim Tarzı: Bu düzendeki üretim ilişkileri, toprağın ve çıkan ürünün mülk haline getirilmesini düzenleyen ilişkilerdir. Bu üretim tarzında toprağın ve kısmen köylünün mülkiyeti derebeyinin elindedir. Doğrudan doğruya üretici olan köylününse işlediği toprak üzerinde az çok miras yoluyla bir işgal ve kullanma hakkı bulunmaktadır. Ayrıca toprak dışındaki diğer üretim araçları üzerinde, bir mülkiyet hakkı da vardır. Kendi derebeylerine şahsen bağlı olan köylüler, angarya ile aynî ve nakdi vergilendirmeye tabiidirler. Feodal sistem zaman içinde dönüşerek ticaretin, şehirlerin ve pazar üretiminin gelişmesini sağlamıştır. Bu da sistemin ana çelişkisi haline gelerek yıkılmasına sebep olacak olan, kapitalist üretim ilişkilerini doğurmuştur. Bu değişim sürecinde, sayısız köylü topraklarından atılarak ücret karşılığında çalışmaya zorlanmıştır (Godelier, 1966, ss. 29-30).

Hobsbawm Marx’ın Pre-Capitalist Economic Formations adlı kitabına giriş cümleleri yazarken, bu beş çeşit ekonomik oluşumun daha farklı anlaşılması gerektiği kanaatini ortaya koymuştur. Bu ekonomik oluşumlar kronolojik aşamalar olarak değil de, analitik farklılıklar olarak dikkate alınmalıdır. Örneğin Marx, feodal üretim tarzının köleci üretim tarzının içinde büyüdüğü veya onun içinde adeta bir embriyo

gibi geliştiği düşüncesinde değildir. Burada dikkate alınması gereken husus, feodal üretim tarzının köleci üretim tarzına göre daha yüksek bir gelişme aşaması olarak kabul edilmesi gerektiğidir. Yoksa toplumların yaşayacağı ekonomik oluşumların, mutlak bir kronolojik sıra içerisinde olması gerekmemektedir (Ostrander, 1981, s. 64).

2.4. ATÜT'ün Çözülme Nedenleri

Bütün kapitalizm öncesi üretim tarzları içerisinde, değişime en dirençli olan ATÜT'dür. Öyle ki sistemin ana unsuru olan köy topluluklarından biri herhangi bir sebeple dağılırsa, yine aynı basit ve kendi kendine yeter üretim yapısı içinde bir yenisi kurulur. Bu topluluklar aynı kolaylıkla ve sürekli olarak kendilerine benzer yeni topluluklar oluşturabilirler. Asya devletlerinin dağılıp yeniden kuruluşu ve hanedanlardaki sert değişmelere rağmen, ATÜT toplumlarının iktisadi yapısındaki bu değişmezlik dikkat çekicidir (Kazgan, 2011, ss. 357-358).

Bu üretim tarzının en önemli çelişkisi, devletin daha fazla gelir elde etmek için mahalli yöneticilere daha fazla güç vermek zorunda olmasıdır. Bu ise mahalli bürokratların merkezi otorite karşısındaki gücünü artırır. Güçlenen yöneticilerde ise feodalleşme eğilimleri baş gösterir. Merkezi otoriteden bağımsız olarak köylülere kendileri sömürmeye çalışırlar (Keyder, 1983, s. 12). Bu konuda başka bir problemse şöyle cereyan etmektedir. Bir yanda otoriter bir devlet ve diğer yanda kapalı köy ekonomisi ATÜT'ün belirgin karakteridir. Ayrıca ATÜT'ün işleyişinde köylerin iktisadi artığı bir elde toplanmaktadır. Bundan dolayı ATÜT devleti ve ona bağlı bürokrat kesiminin teşekkülü, merkezi şehirlerin kurulmasına yol açacaktır. Merkezi şehirleşme ise toplumdaki tarım dışı üretim güçlerinin ve daha da önemlisi ticaret ve tefeciliğin ortaya çıkması veya güçlenmesi demektir. Böylece ATÜT toplumunda gelişen üretim güçleri yeni mülkiyet ilişkilerini doğuracaktır. Ticaretin, özellikle dış ticaretin varlığı ATÜT'ün çözülme sürecini tetikleyen en önemli etkenlerden biridir. Çünkü devletin haricinde, tüccar sınıfının elinde de bir sermaye birikimi olacaktır. Bu durumdaysa toplumda bürokrasi sınıfının haricinde de bir zümre ortaya çıkacaktır (Divitçioğlu, 1966, ss. 14-15).

Gelişen şehirleşme ve ticaretin ışığı altında tarımı devletleştiren ATÜT devletinin, ticareti de niçin devletleştirmedeği sorulabilir. Bunun nedeni ise ATÜT ekonomisinin bünyesinde gizlidir. Asıl karakteristiğini kendi kendine yeten kapalı köy ekonomisinde bulan bir iktisadi sistemde, ancak devletin varlığıyla merkezi şehirler ortaya çıktığı için piyasa genişleyemez. Böyle olunca da devletin faaliyetleri içindeki ticaretin nispi önemi düşer. Diğer bir yandan ATÜT ekonomisindeki bu değişiklikler, devletin toprağa karşı olan tutumunu değiştirir. Kamu fonksiyonlarını üzerinde taşıyan devlet, şehirli kapıkulunu köylülere tercih edecektir. Bütün bunların üzerine, bir de devlet kapitalist dünya ile temasa geçmişse bu süreç daha da hızlanır (Divitçioğlu, 1966, s. 15).

ATÜT kuramının en önemli ismi olan Marx, bu toplumlarda iç dinamiğe bağlı bir evrim olamayacağı ve değişimin ancak sistem dışı aktörler tarafından gerçekleştirilebileceği kanaatinde. Çünkü ATÜT'de artık ürün hâkim sınıfın eline geçmekte ve bunun büyük kısmı bu sınıfın tüketimine harcanmaktadır. Köy topluluklarının kendi kendine yeterli iktisadi yapıları da, değişime büyük ölçüde kapalıdır. Buna karşılık kapitalizmin etkisi altında ATÜT'ün bozulup başka bir üretim tarzına evrilebileceğini savunmuştur. Evrimin dışsal etkenlerle başarılabilmesi kanısını taşımaktadır. İngiliz yönetiminin Hindistan'da meydana getirdiği değişimi gözleyerek, üretim tarzının ancak dış etkenlerle başka bir üretim tarzına evrilebileceği sonucuna varmıştır. Başka bir deyişle evrimin kaynağı; fetih, sömürgeleştirme ve çeşitli ticari ilişkilerdir. Bu yollarla Batı kapitalizmine açılan ATÜT toplumlarında, tarım ile zanaat arasındaki iş bölümüne dayanan köy toplulukları yıkılacaktır. Özel toprak mülkiyeti, kişisel sömürme ve özel mülkiyete dayanan sınıf yapısı ortaya çıkacaktır (Kazgan, 2011, s. 358).

Gerçekten de 18. yüzyıldan itibaren ATÜT toplumları ya doğrudan doğruya sömürge olarak, ya da daha gevşek bağımlılık şekilleri altında; Batının kapitalist ülkelerinin etkisi altına girmiştir. Özellikle üretim tekniği, mülkiyet ve sınıf yapısı ve devlet yönetimi bakımından bunları örnek almışlardır. Kısacası ATÜT toplumlarının hepsi, Batı ile çeşitli yollardan temasa geçmişler ve etki altında kalarak bozulmuşlardır. Bu bakımdan bugün ATÜT, bozulmamış haliyle dünyanın hiçbir yerinde yoktur (Kazgan, 2011, ss. 358-359).

3. Türkiye'deki ATÜT Tartışmaları

Esas yoğunluğunu 1960'ların başında Fransa'da bulan ATÜT tartışmaları, Türkiye'ye Selahattin Hilav, Sencer Divitçioğlu, Kemal Tahir ve İdris Küçükömer gibi isimler tarafından taşınmıştır. ATÜT'ü Türkiye'nin fikir dünyasına getiren bu isimler, tarihten daha çok temel ilgi alanları iktisat, sosyoloji ve siyaset bilimi olan kişilerdir. Bunlar güncel problemleri açıklamada tarihi bir araç olarak kullanmak istemişlerdir. Bunun içinde feodalite, bağımlılık, sömürge, yarı sömürge ve az gelişmişlik gibi kavramlar üzerinde yoğun tartışmalar gerçekleştirmişlerdir. Bu durumsa genel olarak tarih, özel olarak da iktisat tarihiyle ilgili meselelerin tanınip, yaygınlık kazanmasını sağlamıştır. Ayrıca bu tartışmalar Türkiye'deki Marksist gelenekle paralel seyretmiştir. Bu teoriye bağlı aydınlar Türk toplumunu anlamak için, Marksist bir yaklaşımla tarihi bir araç olarak kullanmışlardır. Tabiatıyla böyle bir yaklaşım Cumhuriyet öncesi dönemde incelenmesini zorunlu kılmıştır. Neticede bu aydınlar Osmanlı Devleti'ni ATÜT sistemiyle açıklamaya çalışmışlardır (Çakır, 2003, ss. 41-42).

Türkiye'de ATÜT konusundaki ilk çalışma Selahattin Hilav tarafından kaleme alınmıştır. Hilav'ın 1965'te Eylem dergisindeki Asya Tipi Üretim Biçimi Üzerine ve 1966'da Yön dergisinde kaleme aldığı Asya Tipi Üretim Nedir? başlıklı makaleler konuyla ilgili Türkiye'deki ilk telif çalışmalarıdır. Hilav ilk makalesinde konuyu yedi başlık altında incelemiş olup, öncelikle ATÜT kavramının oluşum sürecini ele almıştır. Yazar konunun devamında ATÜT ile diğer üretim biçimleri arasındaki farklara değinmiştir. Hilav üçüncü ve dördüncü bölümlerdeyse; ATÜT'ün toplum ve sınıf yapısını inceledikten sonra, sistemin içindeki siyasi yapıyı ele almıştır. Hilav beşinci bölümdeyse ATÜT kavramında yaşanan gelişmelerden bahsetmiştir. Burada Marks'ın ATÜT kavramını üretici köylü topluluğu açısından nasıl ele aldığını incelemiştir. Bölümün devamında sistemdeki yönetici sınıfın, kendisini toplum üzerinde nasıl meşrulaştırdığı ele alınmıştır. Yazar çalışmasının altıncı bölümündeysen, ATÜT'ün tarihi somut örnekler üzerinden yaşandığı veya benzediği toplumlara örnekler vermiştir. Hilav çalışmasını, ATÜT toplumlarının ideolojik yapısı üzerinde bazı yorumlamalarda bulunarak tamamlamıştır (Hilav, 1965).

Hilav 1966'da yayınladığı Asya Tipi Üretim Nedir? başlıklı makalesini derginin 11 ve 18 Şubat tarihli nüshalarında peş peşe yayınlamıştır. Birer sayfadan oluşan küçük hacimli bu çalışmada, konu dört başlık altında incelenmiştir. Hilav konuya ATÜT kavramının geçirdiği tarihsel serüvenle başlamıştır. Yazar bu kavramın tekrardan güncellik kazanmasını, "Marx'a Dönüş" sloganlarının ortaya çıkmasına bağlamaktadır. Tarihsel olayların çeşitliliğinin olduğu ve bunları standart şablonlara sokmanın mümkün olmadığı görüşü, dönemin sol düşünürleri arasında yoğunluk kazanmıştır. Yazar makalesine, ATÜT ile diğer üretim tarzlarının genel işleyişiyle devam etmiştir. Hilav bu genel işleyiş sonrası anlatımında, ATÜT'ü diğer üretim biçimlerinden ayıran farklar üzerine yoğunlaşmıştır. Yazar makalesini ATÜT ve Doğu başlığıyla bitirmiştir. Bu bölümde Marx'ın iddialarının aksine, ATÜT'ün sadece Doğu toplumlarıyla sınırlı kalması gerekmediği düşüncesi ortaya konulmuştur. Bu amaçla da coğrafi sınırlamayı çağrıştıran Asyalı Üretim gibi bir kullanımın yerine, Asya Tipi Üretim gibi daha geniş kapsamlı bir terimin kullanımı yazar tarafından tavsiye edilmiştir. Hilav çalışmasını, ATÜT düşüncesinin somut ilmi çalışmalarla test edilip ispat edilmesinin gerekliliğiyle sonlandırmıştır (Hilav, 1966).

Bu çalışmaları takiben Sencer Divitçioğlu tarafından Asya Tipi Üretim Tarzı ve Az Gelişmiş Ülkeler başlığıyla bir deneme yayınlanmıştır. Nispeten küçük hacimli olan bu çalışmada Divitçioğlu, ATÜT modeline iç ve dış bir dinamik vererek, sistemin nasıl evirildiğini gösteren bir hipotez ileri sürmek istemiştir. Yazar bu kavramsal çalışmasında, Marksizm'in kaynağına inerek Türk tarihinin gerçeklerine eğilmediği hedeflemiştir (Divitçioğlu, 1966). Bu devirde ATÜT'le ilgili önemli bir tercüme de yayınlanmıştır. Maurice Godelier'in konuyla ilgili eseri Asya Tipi Üretim Tarzı başlığıyla Atilla Tokatlı tarafından 1966 tarihinde Türkçeye çevrilmiştir. Yazar bu çalışmasında ATÜT haricindeki üretim tarzlarından da bahsederek, ATÜT'ün diğer üretim tarzlarıyla karşılaştırmalı bir analizini yapmıştır (Godelier, 1966). Bu konuyu Osmanlı özelinde en derli toplu inceleyen çalışma ise, 1967'de Sencer Divitçioğlu tarafından yayınlanmış olan Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu başlıklı kitaptır. Divitçioğlu bu çalışmasını üçe ayırmıştır. İlk bölümde ATÜT'ün geniş bir tasvirini yapmıştır. İkinci kısımda ise Osmanlı toplumundaki toprak mülkiyeti, üretim ilişkileri ve devlet ile halk arasındaki

bağlantıları incelemiştir. Yazar son kısımdaysa, ATÜT'ün feodal üretim tarzından farklı yönlerini anlatarak; Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısının ATÜT sistemine göre işlediğini savunmuştur (Divitçioğlu, 1967).

Divitçioğlu'nun çalışmaları dönemin sol basınının önemli temsilcilerinden olan, Yön Dergisinde de yankı bulmuştur. Yalnız derginin başyazarı olan Doğan Avcıoğlu, Divitçioğlu'nun iki çalışması arasından 1966 yılında yayınladığı ilkinin ön plana çıkarmıştır. Bu çalışmanın daha özgün ve benzersiz olduğu düşünülmüştür. Divitçioğlu'nun ertesi yıl çıkan diğer yayını ise; tipik akademik özellikler taşıyan, matematiksel, mekanik ve ruhtan yoksun bir metin olarak görülmüştür (Kayalı, 2021, s. 27). Avcıoğlu derginin 24 Haziran 1966 tarihli 169. sayısında, Divitçioğlu'nun Asya Tipi Üretim Tarzı ve Az Gelişmiş Ülkeler başlıklı denemesine kısa bir tenkit yazısı kaleme almıştır. Avcıoğlu dergi olarak Asya tipi üretim biçimi konusunu önemli bulduklarını ve bu konudaki tartışmaları teşvik ettiklerini belirtmiştir. Yalnız Avcıoğlu, Divitçioğlu'nun iki noktada yanlış olduğu kanaatinde. Birinci olarak kapitalizm ve sosyalizm dışında, yazarın günümüzde başka bir sistemin var olduğunu düşünmesini doğru bulmamıştır. Avcıoğlu'nun daha kapsamlı olan ikinci eleştirisindeyse; ATÜT sisteminin içsel dinamizminin yetersizliği ve dış dinamiklerin ise, ATÜT'ü bozduğunu fakat özünü değiştirmediklerini belirtmiştir. Bu noktada sistem kendisinin ilk kez duyduğunu söylediği, “Kerim Devlet” ve “Halk Sosyalizmi” gibi yeni biçimlere dönüşecektir. Divitçioğlu bu noktada zamanın sosyalist sistemlerinden farklı olarak, sadece işçi sınıfına dayanmayan bir sistem öne sürmüştür. Fakat bu iddiayı da yanlış bulan Avcıoğlu, zaten sınıfsız toplum iddiasındaki sosyalizmin toplumun bütününe kapsadığı kanaatinde. Kendisi dünyanın hiçbir yerinde, sadece işçiler için sosyalizm iddiasında bulunan bir sosyalist teorisyenin olmadığını savunmuştur. (Avcıoğlu, 1966, s. 13)

ATÜT'ü Türk toplum ve tarihini anlamak için kullanan bir başka aydın, Kemal Tahir'dir. Toplumlar üzerinde düşünürken her konuyu bir Doğu-Batı mücadelesi olarak gören Kemal Tahir, ATÜT'ü bu mücadeleyi anlama ve yorumlamada bir araç olarak benimsemiştir. Devlet Ana ve benzeri romanlarında Osmanlı Devleti'ni yorumlarken, Türk toplumunun ve insanının somut gerçeklerini kendisine hareket noktası olarak belirlemiştir. Kemal Tahir Türk toplumunu anlamak için, hem ATÜT'ün ve hem de toplumun somut gerçekliklerinin beraberce dikkate alınmasını savunmuştur. Salt Marksist ideolojiye bağlı olmanın yanlış olduğunu savunan Kemal Tahir, ATÜT kuramının bize özgü somut gerçeklikler karşısında yeniden üretilmesinin taraftarıdır (Bolay, 2002, s. 770). Bu kavramsallaşma çabası sonucunda “Kerim Devlet” kavramını ortaya atan Kemal Tahir, bu düzeni Batı sömürge sisteminin tam karşısı olarak açıklamaktadır. Devlet ve halk arasındaki bölgesel ve tarihsel sebeplerin, tabii bir birleşme gerektirdiği varsayımıyla; sömürü sisteminin Anadolu'da yerleşmemesine bir açıklama getirmiştir. Dolayısıyla bu kavramla yazar, toplumun belirli bir kesiminin değil tamamının devletini anlamaktadır. Ayrıca yazar geliştirdiği bu kavramla, Türk solunda büyük tepkilere maruz kalmıştır. Kendisi devletin kerim olmasının değil de, kime karşı kerim olduğu ayrımına varılması gerektiğinin altını çizmiştir. Kemal Tahir devletin halkın çıkarlarını koruduğu ölçüde, bulunduğu muhit ile tutarlılığını muhafaza edebileceğini öne sürmüştür. Yazara göre Doğu toplumları için “Kerim Devlet”, ancak imtiyazlı sınıflar var olmadıkça varlığını sürdürebilir (Gümüş, 2019, s. 72). Kendisi de ATÜT ile ilgili olan Kemal Tahir, Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu başlıklı kitabın basımı sonrası, Divitçioğlu'nun eserdeki değerlendirmelerinden pek memnun olmamıştır. Tahir kendisiyle yaptığı ilk görüşmede, “Sencer, bu kitapta kerim devlet nerede?” diye çıkmıştır (Akkurt, 2017, s. 181). Kapital'i nasıl okumaları gerektiğini Kemal Tahir'den öğrendiklerini söyleyen Divitçioğlu, ATÜT ile uğraşmalarına da Kemal Tahir'in yol göstericiliğinde yöneldiklerini belirtmiştir (Kayalı, 2021, s. 27).

Bu çalışmada ele alınan dördüncü isim olan İdris Küçükömer, dönemindeki diğer düşünürlere göre ATÜT kavramına bakışını daha farklı bir şekilde ortaya koymuştur. Dönemin ATÜT ile ilgilenen düşünürleri, metinlerinde ATÜT'e dair Batılı metinlerin çerçevesini ön planda tutmuşlardır. İçlerinden bazıları ATÜT'ü Türkiye'nin ve Osmanlı Devleti'nin sadece bir dönemi için düşünmüşlerdir. İdris Küçükömer ise daha geniş bir dönem çerçevesinde analizini ortaya koymuştur. ATÜT'ü yorumlaması sırasında İdris Küçükömer, Türkiye'nin kendi yaşadığı ve yazdığı dönemdeki biçiminin de bununla bir şekilde bağlantılı olduğunu izah etmeye çalışır. Yakın dönemi ele aldığı anda ağırlıklı biçimde Osmanlı üzerinde durur.

Kendisi yakın dönemin farklılığının Osmanlı'dan kaynaklandığı kanaatindedir. İdris Küçükömer Osmanlı Devleti'ni tahlil ederken ve Osmanlı'nın farklılığına bakarken, daha yeni ve daha farklı bir gelişimin yollarının bugün de açık olduğunu anlatmaya çalışır (Kayalı, 2021, ss. 172-173).

İdris Küçükömer diğer aydınların aksine, ATÜT yerine Asyagil Üretim Biçimi kavramını kullanmıştır. Bu kavramla toplumları, nomadik ve hidrolik olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Bu çalışmasında nomadik kavramıyla Osmanlı'nın sosyal ve iktisadi kuruluşunu somutlayarak, devlet düzeninin salt ilişkilerini göstermeye çalıştığını belirtmiştir. Türk tarihini anlamlandırmada su kontrolüne dayanan, yani hidrolik bir toplum fikri söz konusu değildir. Çünkü nomadik, yani göçebe, ordu toplumu yerleşiklerle olan savaşlarda üstünlüklerini sürdürdükleri sürece, ordu toplum devamlılık kazanarak yerleşik düzene geçmek güçleşir. Asyagil nomadik bir ilke olarak coğrafyanın koşulları, oturak ya da çatak olmaktan kaçma ilkesini üretmiştir. Türk toplumu Anadolu coğrafyasına geldiğinde de, bu ilkeyi sürdürme eğiliminde olmuştur. Konya'nın başkent olmasına rağmen, Kılıç Aslan şehir dışında çadırdaki yaşardı. Osman Bey yerleşmekten kaçınmayı tavsiye etmiştir. 16. Yüzyıl gibi ileri bir tarihe gelindiğinde bile, Anadolu nüfusunun önemli bir kısmı göçebeliğini sürdürmektedir. 6 Hareket halindeki nomadik kesim ile küçük üreticilerden meydana gelen karşılıklı bağımlık ilişkilerinin iktisadi, politik ve ideolojik bütünlüğü; Asyagil sosyo-ekonomik kuruluşun bütünlüğüdür. Burada nomadik üretim biçimindeki toprak merkezli politik ilişkilerin, hem nomadik üretim biçimine ve hem de küçük üreticiliğe hâkimiyeti; Asyagil sosyo-ekonomik kuruluşun genel karakteristiğidir. Böyle bir siyasi egemenlik biçimiyle üst ve alt toplum, bunlar arasındaki sürekli sınıf ilişkileri ve merkezi devlet düzeni kurulmuştur (Küçükömer, 1977, ss. 8, 12, 17).

Türk düşünce dünyasında ATÜT kavramını eleştirenler de yok değildir. Murat Belge Asya üretim tarzı hakkında, Karl Marx'ta bile bir kesinlik olmadığı kanaatindedir. Bu çerçevede Marx'ın Hindistan için söylediklerini, Osmanlı Devletine uygulamaya kalkışmak tamamıyla yanlış bir tutum takınmak olacaktır. Türk tarihini anlama noktasında, ATÜT'ün bir model olarak kullanılması doğru sonuç vermeyecektir. Kendisi Asya tipi kavramının bütüncül bir model olarak değil de, ancak bir çeşit üstyapı kalıntısı düzeyinde ele alınabileceğini savunmuştur (Berktaş, 1989, s. 13).

3.1. ATÜT'ün ve Osmanlı devletindeki toprak mülkiyeti

ATÜT toprak rantının kimin tarafından kontrol edileceği üzerine yoğunlaştığı için, Osmanlı Devleti'ndeki toprak yönetimin tarihçesi hakkında bir şeyler söylemek gerekir. Osmanlı Devleti'nde toprak rantının bölüşümü, önceki Türk devletlerinde olduğu gibi, hükümdar ailesinin tamamı tarafından gerçekleştirilmekteydi. Osmanlı Devleti kuruluş aşamasında küçük bir beylik iken, fethedilen topraklar köy ve şehirleriyle birlikte hükümdar tarafından oğulları, kardeşleri ve amcaları arasında bölüştürülmekteydi. Fakat bu tarz bir uygulama fazla uzun ömürlü olmamıştır. Çelebi Mehmet devrine gelindiğinde, amcaların ve kardeşlerin yurtluk alması usulü tamamen terk edilmiştir. Sancaklara yalnız hükümdarın oğulları gönderilmektedir. Şehzadelerle beraber sancaklara gönderilen lalalar, gerçekte o bölgeyi idare eden kişilerdi. Bu lalalarda çoğunlukla sultanın sarayından çıkmış olan kapıkullarıydı (Divitçioğlu, 1967, ss. 28-29).

Osmanlı padişahları ülke üzerindeki hâkimiyetlerini sağlamlaştırdıktan sonra, ülkenin bütün zirai topraklarının padişaha ait olduğunu ilan ettiler. Bu toprakların "miri arazi" işletimi ve vergilendirilmesi içinse, tarihte bazı benzer örnekleri daha öncede görülmüş olan tımar sistemini kurdular. Sistemin kuruluşunun en büyük amacı, devletin askeri ihtiyaçlarını karşılamaktı. Değerli maden kıtlığından doğan para sıkıntısı, Osmanlı Devleti'nin büyük bir orduyu beslemesinin önündeki en büyük sorundu. Bu kıtlık köylülerin nakdi vergi ödemesini de zorlaştırıyordu. Bu sorunların en pratik çözümü ise, vergilerin aynı olarak toplanmasıydı. Devlet vergilerin aynı olarak toplanmasını, askeri masrafların karşılanması için de önemli bir yol olarak bulmuştu. Devlet maaş yerine vergi olarak toplayacağı zirai gelirlerini, direkt olarak askerlere tahsis etmekteydi. Bu sistemde köyde oturan sipahi vergiyi aynı olarak toplardı. Vergiyi nakde çevirmek de kendisinin sorumluluğundaydı. Topladığı verginin karşılığı olaraksa, devlete savaş

⁶ Kanuni Sultan Süleyman zamanında bugünkü Türkiye topraklarında, 12-13 milyon civarında bir nüfus bulunmaktaydı. 1520-30 yıllarındaki bu nüfusun %80'den fazlası kırsal kesimde yaşamakta olup, bunların %20 kadarı göçebe olarak hayatını sürdürmekteydi (Tabakoğlu, 2005, s. 151).

zamanlarında belirli miktar süvari asker gönderirdi (İnalcık, 1995, ss. 107-108).

Çok üstün körü bakıldığında sistem Avrupa feodalizmine benzetilebilirse de, arada çok önemli bir fark vardır. Feodal yapının aksine Osmanlı Devleti tımar sistemini uyguladığı topraklarda, mutlak otoritesini kurmuş olup bu alanlarda özel mülkiyeti kabul etmemektedir. Bu sistemde zirai topraklar devlete aittir. Bu toprakların üzerinde çalışan köylününse, sürekliliği olan bir kiracılık statüsü vardır. Emeginin karşılığı olarak toprağın kullanım hakkı kendisindedir. Köylünün bu hakları oğluna da geçebilir. Fakat köylü bu toprakları satamaz, hediye edemez ve izinsiz başkasına devredemez (İnalcık, 1995, s. 109). Sipahinin ise tımar arazisinin üzerinde, ne mülkiyet ne de tasarruf hakkı vardır. Sadece devlete asker göndermesi karşılığında o arazinin geliri kendisine maaş olarak tahsis edilmiştir. Tımarı feodal yapıdan ayıran başka bir hususta, tımar verasetle geçmez. Padişah tımarı verip almakta tamamen serbesttir (Divitçioğlu, 1967, ss. 32-33).

Konuyu özetleyecek olursak, Osmanlı Devleti'nde hâkim ve yaygın toprak mülkiyeti şekli miri toprak rejimidir. Zirai toprakların mülk sahibi devlettir. Bu toprakları daimi ve miras hakkı olan bir kiracılıkla halka devretmiştir. Köylününse mülkiyeti kendisine ait olmayan bu topraklar üzerinde, tasarruf hakkı bulunmaktadır. Bu tasarruf hakkı sayesinde Osmanlı köylüsü, üretimin nesnel şartlarından ayrılmamıştır. Bu da onu kölelikten de serflikten de ayrı tutar. Toprağı tasarruf ettiğinden dolayı köylü hürdür. İlişki içinde bulunduğu sipahinin köylünün kişiliği üzerinde bir hakkı olmayıp, sadece köylünün vergi yükümlülükleri için sınırlı yetkileri vardır (Divitçioğlu, 1967, ss. 44-46).

3.2. Osmanlı devletinde ATÜT'ün işleyişi

ATÜT'e kendine özgü tavrını bağımsız köylü üretimi verir. Yalnız bu üretim tarzında köylüler özerk birimler meydana getiremezler. Sınırları devletçe çizilmiş daha büyük bir bütünün bir parçası olarak, kendilerine biçilmiş işlevlerini yerine getirirler. Üretici köylü, devlete vergi olarak yolladığı artık ve devletin tarımsal artığı toplamasını mümkün kılan ideolojik ve hukuki temelleri oturmuş bürokrasi aygıtı vasıtasıyla devletle bütünleşir. Bu bütünleşme de sistem içindeki iş bölümünün, politik geleceğini güvence altına alır. Devletin ideolojisi devletin ekonomi üzerindeki denetimiyle uyum içindedir. Köylüler ülkenin bütün toprağının hükümdara ait olduğuna inanırlar. Bu inanç hukuki uygulamalarla da desteklenir. Devlet "ebedi nizamı" sürdürebilmek için tarımsal birikimi önler. Şehirlerdeki lonca uygulamalarının da benzer ideolojik görevleri vardır. Ticari faaliyetler bile benzer ideolojik bir denetimin altındadır. Tacir sınıfı "mülkün bereketini çoğaltmadaki" katkıları sayesinde ayrıcalık ve himaye kazanabilirlerse de, faiz ve karaborsa yasaktır (Keyder, 1983, s. 119).

Osmanlı Devleti iktisadi artığa el koyabilmek ve bazı politik ihtiyaçlarını karşılayabilmek için, ekonominin üç önemli ögesi olan tarım, zanaatlar ve ticareti denetimi altında tutmuştur. Tarımla ilgili denetimi bir önceki bölümde işlediğimiz için, sırasıyla zanaatlar ve ticaret konusundaki denetimi görelim. Öncelikle zanaatlar: Osmanlı toplumsal yapısında, şehirlerdeki zanaat üretimi sıkı denetim altındaki loncalar tarafından yapılırdı. Devlet üretim sürecini, hammaddelerin dağıtımını, ürünlerin nitelik ve niceliğini denetler ve fiyatları belirlerdi. Şehir üretimi üzerindeki bu denetimin sağlanmasında, iç ticaret üzerindeki kontrol mekanizmalarından da faydalanırdı. Devlet hammadde akımlarını yönlendirir ve loncaların yeterli hammadde bulabilmeleri için ihracat yasakları koyardı. Devletin üretim sürecinin her aşamasındaki bu yoğun müdahalesi, lonca yapısı içindeki sermaye birikiminin fiilen önlenmesi içindi. Devlet pazarda satılan işlenmiş mallardan vergi alarak ve zanaat ürünlerinin başlıca müşterisi olarak, dolaşım sürecindeki artığa el koymaktaydı (Keyder, 1983, ss. 120-121).

Osmanlı Devleti üç önemli işlev yüklediği için iç ticareti de denetimi altında tutmuştur. Bu işlevlerden birincisi, ticari faaliyetin ve dolayısıyla ticari birikimin sınırlarının çizilmesi idi. İkincisi; kısıtlama, yasaklama ve yaptırımlar yoluyla Osmanlı Devleti içindeki mal akımlarının düzenlenmesi idi. Böylece artığa el koyan sınıfın ihtiyaçlarının düzenli olarak karşılanması sağlanıyordu. Devletin tarihi boyunca İstanbul'un iâşesi için yaptığı çalışmalar, bunun en büyük örneğidir. Bu konudaki son işlevse, devletin iç ticaret vasıtasıyla köylü üreticileri ve vergi toplayan devlet görevlileriyle, şehir loncalarındaki küçük meta üretiminin bağlantısını kurmasıdır. Böylelikle ticaret sermayesi, politik düzeyde devletçe gerçekleştirilen

bir şekilde ekonomiye eklemlenir (Keyder, 1983, ss. 122-123).

4. Sonuç

ATÜT Avrupalılar tarafından Avrupalı olmayan diğerlerini anlamak, belki de biraz kalıba sokmak amacıyla tasarlanmış bir kuramdır. Kuramın ana fikrini kısaca şöyle tarif edebiliriz. Avrupa toplumlarında iklim şartlarının elverişliliği ve yerleşimin ATÜT toplumlarına göre çok daha yoğun olması dolayısıyla, çiftçiler kendi başlarına üretim yapabilirler. Hâlbuki Asyalı toplumlar iklim şartlarının kurak olması ve çöller ve büyük vadilerin varlığı sebebiyle, tarım yapabilmek için sulama tesisleri başta olmak üzere bayındırlık hizmetlerine muhtaçtır. Bu da ATÜT toplumlarında yaşayanları bu hizmetleri karşılayabilecek bir otoriteye bağımlı kılar. Bu otorite halkın bayındırlık ihtiyaçlarını karşılarken, diğer yandan da toplumda üretilen artık ürüne el koyar. Ayrıca ATÜT toplumları özel mülkiyeti de kabul etmez. Bu çerçevede ortaya atılan ATÜT kuramının, gerek dönemin genel Marksist çevrelerinde ve gerekse bu konu üzerinde eğilmiş Türk düşünürleri çerçevesinde; Türk toplumu açısından bir değerlendirilmesinin yapılması gerekmektedir.

Konu Marksist çevrelerin genel bakış açısından incelendiğinde, ATÜT kuramı bütün Asyalı toplumlara karşı toptan bir bakış açısı yönelir. Hâlbuki böyle bir toptancılığın yanlış olduğu çok açıktır. Çünkü bahis mevzusu olan bölge ve onun nüfusu çok büyüktür. Ayrıca birçok farklı toplum ve kültürün iktisadi yapısının hepsini birden, tek bir kuramla açıklamaya çalışmak pek de mümkün değildir. Yapılması gereken her toplumun kendine has yönlerini de dikkate alacak bir yaklaşımla onları incelemektir. Örneğin ATÜT’de büyük önem atfedilen sulama tesisleri, Osmanlı Anadolu’su için çok da önemli değildir. Çünkü Anadolu’da ne büyük çöller, ne de Nil Nehri gibi taşkınları kontrol edilemediğinde tarımı imkânsız kılan ırmaklar vardır. Bu konuda başka bir örnek de, Osmanlı toprak mülkiyeti sisteminden verilebilir. Her ne kadar sistemin ana unsuru merkezin kontrolündeki zirai topraklardan oluşuyorsa da, ülkenin içindeki vakıf arazilerin boyutları hiçte küçümsenecek ölçülerde değildir. Sonuç olarak sosyal bilimlerde çok geniş teoriler öne sürmek, çok doğru sonuçlar vermeyecek ve ulaştığımız sonuçların güvenilirliğini sarsacaktır.

ATÜT’ün daha özel bir çerçeve olan Türk düşünce yapısı açısından incelenmesindeyse, Türkiye’deki sosyalist eğilimli düşünürler dönemde Türk tarihini anlamaya çalışmışlardır. 1960’ların düşünce dünyasında yereli anlamlandırmak biraz daha önem kazanmıştır. Hilav tarafından Türk düşünce dünyasına tanıtılan ATÜT, devamında üç Türk düşünürü tarafından da detaylıca incelenmiştir. Öncü olan Hilav ATÜT kavramını olabildiğince Marksist jargonun içinde tanımlarken, bu çabasını öze dönüş olarak ifade etmiştir. Yazar farklı toplumları anlayabilmek için standart şablonlar kullanılmasını yanlış bulsa da, konuyu özel olarak Türk toplumunu anlama çabası açısından ele almamıştır. Bu konudaki en kapsamlı çaba ise, Divitçioğlu tarafından gösterilmiştir. Kendisi konuyu Türk toplumunu anlama açısından ve iktisadın araçlarını kullanarak, kapsamlı bir şekilde değerlendirmiştir. İlk çalışmasında iktisadi bir teori çerçevesinde kalan yazarın ikinci ve daha kapsamlı olan eserindeyse, Türk tarihini anlamlandırma noktasında daha tutarlı bir bütünlüğe ulaştığı görülmektedir. Tarihsel süreçte Osmanlı toplumunun üretim düzenini ortaya koyan Divitçioğlu, devamında Avrupa’nın feodal yapısıyla olan farkları üzerine eğilmiştir. Tahir ATÜT üzerine düşüncelerini ortaya koyan üçüncü isim olup, konunun Doğu-Batı mücadelesi şeklinde anlaşılması gerektiği kanaatindedir. Yalnızca Marksist bir ideoloji çerçevesindeki bakış yerine, Türk toplumunun somut gerçekliklerinin ele alınması daha doğru sonuçlar verecektir. Dördüncü ve sonuncu düşünür olan Küçükömer ise, ATÜT toplumlarını hidrolik ve nomadik olmak üzere ikiye ayırmıştır. Yalnız Küçükömer Avrupa dışı toplumları anlamaya çalışan ATÜT düşüncesinin hidrolik toplum yargısını, Türk toplumunu anlamlandırma noktasında uygun bulmamıştır. Yazar nomadik yani göçebe toplum düşüncesi ve bu sürecin getirdiklerinin, Türk toplumunu tanımlamada daha uygun bir çerçeve sağladığı düşüncesindedir. 1960’ların dünyasında kendi özüne dönmeyi hedefleyen bu düşünürler, Türk tarihini ve toplumunu anlamaya çalışmışlardır. Fakat Soğuk Savaş’ın etkili olduğu bu dönemdeki çabaları, gerek ilgi alanlarının ve gerekse kullandıkları araçların tarih ilminden uzak olması sebebiyle çok bütüncül sonuçlar vermemiştir.

Kaynakça

- Akkurt, H. (2017). *Türkiye solunda Osmanlı toplum yapısı tartışmaları (1960-1980)* [Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi].
- Avcıoğlu, D. (24 Haziran 1966). S. Divitçioğlu'nun kitabı üzerine... *Yön Haftalık Gazete*, Yıl. 5, (169), 13.
- Bali, E. (2006). *Hindistan ve Pakistan'ın dış politika tercihlerinin soğuk savaş ve soğuk savaş sonrasına yansımaları* [Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi].
- Berktaş, H. (1989). *Kabileden feodalizme*. Kaynak Yayınları.
- Bolay, S. H. (2002). Cumhuriyet dönemi düşünce hayatı. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi*, (ss. 739-785) içinde. Yeni Türkiye Yayınları, C. 17.
- Çakır, C. (2003). Türkiye'de iktisat tarihi çalışmalarının tarihi üzerine Bir Deneme. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1(1), 7-63.
- Çelik, A. C., ve Kaya, S. (2021). 1830-1865 Yılları Arası, İngiliz Dış Politikasına Dair Alternatif Bir Doktrin Önerisi: Palmerston Dönemi ve "Seçici Müdahale". *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (1), 81-106.
- Dobb, M. (2007). *Kapitalizmin gelişimi üzerine incelemeler geçiş tartışmaları*. F. Akar (Çev.), Belge Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (1966). *Asya tipi üretim tarzı ve az gelişmiş ülkeler*. Elif Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (1967). *Asya üretim tarzı ve Osmanlı toplumu*. Sermet Matbaası.
- Dutt, R. P. (1940). *India Today*. Victor Gollancz Ltd.
- Eshete, İ. M. (2023). A simple approach to overcoming euro-specific feudalism. *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, 8 (2), 115-125. <https://doi.org/10.36657/ihcd.2023.110>
- Godelier, M. (1966). *Asya tipi üretim tarzı*. A. Tokatlı (Çev.), Sosyal Yayınlar.
- Gümüş, M. (2019). *Kemal Tahir'in sosyalizm anlayışında devlet* [Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi].
- Güran, T. (2011). *İktisat tarihi*. Der Yayınları.
- Hilâv, S. (1 Mart 1965). Asya tipi üretim biçimi üzerine açıklamalar. *Eylem Dergisi*, 2(13), 1-8.
- Hilâv, S. (11 Şubat 1966). Asya tipi üretim nedir?. *Yön Haftalık Gazete*, Yıl. 5, (150), 14.
- Hilâv, S. (18 Şubat 1966). Asya tipi üretim nedir?. *Yön Haftalık Gazete*, Yıl. 5, (151), 14.
- Hobsbawm, E. (2013). *Devrim çağı 1789-1848*. B. S. Şener (Çev.), Dost Kitabevi.
- Hoelger, G. (1975). *Tarımda kapitalizmin gelişmesi ve toprak rantı*. A. Doğan (Çev.), Bilim Yayınları.
- Huberman, L. (2010). *Feodal toplumdun yirminci yüzyıla*. M. Belge (Çev.), İletişim Yayınları.
- İnalçık, H. (1995). *The Ottoman empire, the classical age 1300-1600*. Phoenix.
- Kayalı, K. (2021). *Eskimeyen entelektüellere yaslanan Türk düşüncesinin dinamikleri*. A. Öz (Haz.), Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Kazgan, G. (2011). *İktisadî düşünce veya politik iktisadın evrimi*. Remzi Kitabevi.
- Keyder, Ç. (1983). *Toplumsal tarih çalışmaları*. Dost Kitabevi Yayınları.
- Köymen, O. (2012). *Kapitalizm ve köylülük: Ağalar, üretkenler ve patronlar*. Yordam Kitap.
- Küçükkalay, A. M. (2014). *Dünya iktisat tarihi*. Beta Yayıncılık.
- Küçükömer, İ. (1977). Asyagil Üretim Biçimi, Yeniden Üretim ve Sivil Toplum. *Toplum ve Bilim*, (2), 3-30.
- Marx, K. (2013). *Kapital ekonomi politiğin eleştirisi, C.I*. M. Selik ve N. Satlıgan (Çev.), Yordam Kitap.
- Ostrander, G. (1981). *Karl Marx and the Asiatic mode of production* [Yüksek Lisans Tezi, McGill Üniversitesi].
- Pirenne, H. (2014). *Ortaçağ Avrupa'sının ekonomik ve sosyal tarihi*. U. Kocabaşoğlu (Çev.), İletişim Yayınları.
- Roberts, J. M. (2010). *Avrupa tarihi*. F. Aytuna (Çev.), İnkılâp Kitabevi.
- Tabakoğlu, A. (2005). *Türk iktisat tarihi*. Dergâh Yayınları.
- Varga, E. (1965). Asya-tipi üretim biçimi. K. Somer (Çev.), *Sosyal Adalet Aylık Siyasi Fikir Dergisi*, (20), 21-24.
- Von Phillipovich, E. (1931). *Ziraatte toprak siyaseti*. Alâettin Cemil (Çev.), İktisat Vekâleti, İstatistik ve Neşriyat Müdüriyeti.
- Wittfogel, K. A. (1969). Results and problems of the study of oriental despotism. *The Journal of Asian Studies*, 28(2), 357-365.
- Wittfogel, K. A. (1981). *Oriental despotism*. Vintage Books.